

УДК 332.1

Н.Т. Шадура-Никипорець, канд. екон. наук, доцент

Чернігівський державний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО ХАРЧОПРОДОВОЛЬЧОГО КОМПЛЕКСУ В КОНТЕКСТІ ПАРАДИГМИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

У статті досліджено методологічні підходи до визначення сталого розвитку регіонального харчо-продовольчого комплексу. Запропоновано систему принципів, розкрито характерні риси та фактори екзо- й ендегенного характеру розвитку харчопродовольчого комплексу регіонального рівня.

В статье исследованы методологические подходы к определению устойчивого развития регионального пищевого комплекса. Предложена система принципов, определены характерные черты и факторы экзо- и эндогенного характера развития пищевого комплекса регионального уровня.

The paper explored methodological approaches to sustainable development of regional Foodstuffs complex. The system of principles defined characteristics and factors external and internal nature of Foodstuffs complex of regional level.

Постановка проблеми. Визначення об'єктивно обґрунтованих перспектив функціонування продовольчої сфери регіону, як цілісної органічної системи, обумовлює необхідність вирішення методологічних питань, пов'язаних із дослідженням та розробкою системи принципів, факторів і методичних підходів до оцінки евентуального розвитку регіональних харчопродовольчих комплексів (РХПК) у сучасних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у дослідження теоретичних основ функціонування продовольчої сфери в регіоні зробили такі науковці, як: Борщевський П., Бутко М., Гончаров В., Дейнеко Л., Коваленко А., Кропивко М., Лебединський Ю., Лисецький А., Мармуль Л., Опацький Л., Паламарчук М., Саблук П., Сичевський М., Чернюк Л. та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У роботах цих учених закладене вагоме теоретико-методологічне підґрунтя для дослідження проблем функціонування сфери продовольчого забезпечення населення країни та її регіонів. Однак складність, пріоритетність, різноаспектність і динамічність її розвитку визначають необхідність поглиблення досліджень особливостей функціонування і розвитку продовольчої сфери у складі продуктивних сил регіону за обставин посилення конкуренції, міжгалузевої та міжрегіональної інтеграції.

Мета статті. Метою цієї роботи є дослідження методологічних аспектів розвитку регіональних харчопродовольчих комплексів на сучасному етапі трансформацій національної економіки.

Виклад основного матеріалу. У сучасних наукових дослідженнях з проблем регіональної економіки та розвитку продуктивних сил [1; 2; 4; 5; 11; 15; 16] вивчення проблем функціонування продовольчої сфери здійснюється на основі теоретичних підходів, найбільш часто використовуваними серед яких є галузевий, міжгалузевий, регіональний, відтворювальний, системний, комплексний, історичний, екологічний, проблемний, програмно-цільовий. Харчопродовольчий комплекс (ХПК) регіону являє собою складну міжгалузеву систему, кожна зі складових якої є сукупністю корпорацій, концернів, підприємств і організацій, що забезпечують населення якісними продуктами харчування з мінімальними витратами суспільної праці. Він відрізняється специфічною структурою, територіальним поділом праці та рівнем соціально-економічного розвитку території, ви-

ступаючи при цьому як складова системи вищого рівня – національного. З урахуванням особливостей кожного РХПК та необхідністю балансування окремих складових ХПК національного рівня у процесі вирішення поставлених перед ним завдань, вважаємо за доцільне наше дослідження здійснювати в межах регіонально-системного підходу.

Основне завдання комплексу полягає у задоволенні потреб суспільства якісними продовольчими товарами, що є можливим лише за умови забезпечення його безперервного розвитку.

На думку професора О. Шубравської [19], розвиток загалом розуміється як процес переходу системи від одного стану до іншого, що супроводжується зміною її кількісних та якісних характеристик. З її думкою погоджується професор П. Круш [12], котрий зазначає, що "розвиток – це рух, який призводить не лише до кількісних змін, а й породжує нову якість. Спрямованість розвитку характеризує його векторний характер. Причиною розвитку є внутрішні суперечності об'єкта". Отже, розвиток повинен, перш за все, призводити до зміни якісних, а не кількісних характеристик об'єкта.

Професор Л. Мельник [17] визначає розвиток як незворотну, спрямовану, закономірну зміну системи на основі реалізації внутрішніх, притаманних їй механізмів самоорганізації, процес постійного переходу від одного рівня гомеостазу до іншого.

Узагальнюючи теоретичні підходи до визначення змісту розвитку, слід відзначити, що для того, щоб зміни у системі набули форми розвитку, вони повинні характеризуватися трьома властивостями: незворотність, спрямованість, закономірність, котрі формально є необхідними ознаками феномену розвитку.

Проведене дослідження сутності розвитку дозволяє зробити нам висновок, що розвиток РХПК пов'язаний з удосконаленням його функціонування як системи та проявляється через зростання якісних характеристик, котрі відображають значущість системи продовольчого забезпечення населення для суспільства.

За характером та швидкістю змін (механізмами дії закону переходу кількісних змін у якісні) розрізняють [12] два різновиди розвитку: еволюція та революція; за направленістю процесів розвитку: прогрес – це рух об'єкта уперед, по висхідній траєкторії, від менш досконалого до більш досконалого; регрес – рух об'єкта назад, по низхідній траєкторії, його деградація.

Оскільки розвиток – це багатofакторний процес, важливим є визначення основних чинників екзо- та ендогенного характеру, які впливають на розвиток РХПК, визначаючи напрямки зміни його стану та характеристик.

До зовнішніх факторів, величина яких визначається поза межами РХПК, можна віднести: природно-кліматичні умови господарювання; діючу систему державного регулювання продовольчої сфери, тобто основні заходи та інструменти монетарної, фінансової, соціальної та зовнішньоекономічної політики держави; інфляційні процеси та коливання валютного курсу; інвестиційний клімат галузі, регіону та країни, наявність реальних інвестицій і потенційних інвесторів; заходи щодо стимулювання чи обмеження імпорту та експорту продовольчої сировини та продовольства; стійкість, обґрунтованість та межі міжрегіональних зв'язків, їх відповідність територіальному поділу праці; трансформація форм і відносин власності; емність (розвиненість) внутрішнього ринку та рівень платоспроможності попиту населення, його структура; рівень та характер конкурентних відносин на ринках продовольчих товарів; наявність, різноманітність, доступність та надійність джерел фінансування; рівень відкритості національної економіки та її участь у міжнародному поділі праці.

Внутрішні фактори, величина та динаміка котрих визначається у процесі функціонування самого РХПК, включають: галузеву структуру і масштаби комплексу та їх відповідність природно-ресурсному потенціалу території; забезпеченість сировинними ресурса-

ми та ефективність розвитку сільського господарства, лісового, рибного, та переробного виробництва в регіоні; матеріально-технічне, кадрове й інформаційне забезпечення виробництва та їх стан; зацікавленість та відповідальність персоналу комплексу за кількість, якість, екологічність та репутацію продукції; збутово-маркетингову стратегію та заходи формування, підтримки і стимулювання попиту; рівень розвитку спеціалізованої інфраструктури, відповідність її масштабів, комплектації, територіального розміщення профілю харчових підприємств; рівень витрат, матеріало- та енергомісткість виробництва, його відповідність сучасним інноваційним моделям функціонування.

Оскільки однією з форм розвитку є економічне зростання, то варто звернути увагу на розмежування понять "розвиток" і "зростання". Переважна більшість дослідників [8; 10; 12] стверджує, що ці два поняття не є тотожними. Зокрема, професор П. Круш [12] зазначає, що зростання є частковим випадком розвитку, тобто, на його думку, категорія "розвиток" є ширшою та змістовнішою. Професор Т. Чечелева, встановлюючи супідрядність цих понять, розглядає розвиток як мету, а ефективне зростання – як засіб її досягнення.

Відомий дослідник з проблем розвитку економічних систем Г. Дейлі стверджує [8, с. 36], що "зростання" означає лише фізичне збільшення кількості речовини для діяльності з виробництва і споживання товарів. "Ресурсопотік за цих умов, – зазначає дослідник, – починається з виснаження, а закінчується забрудненням. На противагу цьому, якісне поліпшення процесу переробки в межах існуючого потоку ресурсів, досягнуте за рахунок технічних удосконалень або поглибленого розуміння мети, називається розвитком".

З його думкою погоджуються В. Горемікин та О. Богомолів [18], котрі розцінюють зростання як збільшення розмірів системи і розширення об'єму виробництва, а розвиток – якісною зміною й оновленням господарської системи, підвищенням ефективності її функціонування на основі сучасної техніки, технологій і організації праці у всіх структурних підрозділах і поліпшенням якості продукції, що випускається.

Отже, всі дослідники погоджуються з твердженням про те, що зростання може відбуватись і без розвитку, але розвиток неможливий без зростання.

На основі проведеного аналізу, можна стверджувати, що:

- джерела та чинники розвитку РХПК мають як внутрішню (ендогенні фактори), так і зовнішню (екзогенні фактори) природу;
- розвиток РХПК проявляється у покращенні якісних характеристик регіональної економічної системи продовольчого забезпечення населення;
- розвиток – це зміни, які орієнтують РХПК на стабільну роботу та сприяють досягненню довгострокових цілей;
- процес безперервного прогресивного розвитку РХПК за основу повинен мати досягнення науки, технічного прогресу, розширення їх технологічного використання, що дозволить на регулярній основі оновлювати асортимент продукції, підвищувати її якість і екологічність, замінювати у виробничому процесі гостродефіцитні ресурси, зменшувати ресурсоемність виробництва продуктів харчування.

Зважаючи на широке коло теоретичних підходів щодо дослідження процесу розвитку, зупинимось лише на тих, котрі характеризують розвиток суспільства із врахуванням специфіки його функціональної організації. Погоджуючись із думкою професора З. Герасимчук [6, с. 41], зазначимо, що відповідно з обраним критерієм виділяють два типи: техногенний і сталий розвиток.

Техногенний розвиток як природомісткий тип розвитку, що засновано на використанні штучних засобів виробництва, створених без урахування екологічних обмежень, характеризується швидким і виснажливим використанням невідновлювальних видів природних ресурсів та експлуатацією відновлювальних зі швидкістю, вищою за їх можливості до відновлення. Такий тип використання природних ресурсів призводить до формування сутте-

вих економічних збитків, які можна оцінити через вартість деградації природних ресурсів чи забруднення навколишнього середовища в результаті людської діяльності [6].

Парадигма суспільства сталого розвитку, на відміну від техногенного, ґрунтується на органічному тривекторному поєднанні економічної, соціальної й екологічної сфер, за визначальної ролі останньої, тобто при виборі напрямків соціально-економічного розвитку встановлює певний "екологічний коридор" для економічного розвитку, узгоджуючи останній з адаптаційними можливостями господарської територіальної системи.

Незважаючи на широке використання терміна "сталий розвиток" у науково-практичних розробках [3; 6; 7; 14], різними дослідниками він розуміється по-своєму. Тому важливо з'ясувати зміст цієї дефініції.

У матеріалах конференції ООН у Ріо-де-Жанейро у 1992 році сталий розвиток (англ. *sustainable development*) визначається "як розвиток, який дозволяє на довготривалій основі забезпечити стабільне економічне зростання, не допускаючи деградаційних змін навколишнього природного середовища, при цьому право на розвиток має бути реалізоване таким чином, щоб задовольнити потреби у розвитку й охороні навколишнього середовища існуючого і майбутніх поколінь" [6, с. 15], що є свідченням переходу від концепції "необмеженого росту" (кількісного) до концепції "обмеженого росту" (якісного).

Вагомий внесок у розвиток економічної теорії сталого розвитку зробив американський економіст Г. Дейлі [8, с. 36] у своїй праці "Поза зростанням" (1996 р.), де дослідник зазначає, що "сталий розвиток – це розвиток без зростання масштабу економіки понад якийсь розмір, що перебуває в межах підтримуючої спроможності довкілля". В основу своєї концепції вчений закладає фізичні параметри (кількість вироблених товарів, закони термодинаміки, обмеженість ресурсів), причому нефізичні якісні характеристики (технології, розподіл доходу, структура споживання, моделі життя) є заданими, а фізичні кількісні величини підлягають коригуванню. Отже, коригування відбувається шляхом якісного розвитку, а не кількісного зростання.

Продовжуючи думку Г. Дейлі, професор Л. Корнійчук у своїй статті "Економічне зростання і сталий розвиток" зазначає, що зростання повинно мати межі економічності та являти собою якісне поліпшення процесу трансформації ресурсів суспільним виробництвом, удосконалення технології. Вчений робить висновок [10], що метою сталого розвитку є "достатнє, а не максимальне, багатство на душу населення".

Незважаючи на існуючі розбіжності в теоретичних підходах до визначення сутності поняття сталого розвитку, професор А. Філіпенко наголошує на обов'язковості включення до його складу трьох "принципових вимірів: економічного зростання, соціального прогресу й захисту навколишнього середовища".

Оскільки РХПК являє собою динамічну систему, котра характеризується постійними змінами, то виникає необхідність узгодження інтересів між економічною, соціальною та екологічною складовими так, щоб вони не перешкоджали, а гармонійно доповнювали реалізацію одна одної в межах єдиної системи (у нашому випадку – регіональної).

Узагальнюючи найбільш характерні риси поняття сталого розвитку, відзначимо його ключові аспекти для РХПК:

- сталий розвиток РХПК створює передумови для гармонізації продуктивних сил;
- сталий розвиток РХПК формує здатність до відтворення динамічної рівноваги, тобто забезпечує потреби нинішнього покоління без втрат для майбутнього покоління забезпечити свої власні потреби;
- головною метою сталого розвитку РХПК є досягнення збалансованого зростання;
- сталий розвиток РХПК спрямовано на підвищення корисності: в межах самого комплексу корисність характеризується економічним використанням ресурсів і високою

продуктивністю, а поза межами – задоволенням потреб споживачів, соціально-економічною та екологічною відповідальністю.

Зважаючи на особливості функціонування та сучасний стан системи продовольчого забезпечення населення, сталий розвиток РХПК можна визначити як процес забезпечення функціонування соціо-еколо-економічної системи з метою повного задоволення потреб суспільства в якісних продуктах харчування за умов дотримання рівноваги, збалансованості, стійкості, конкурентоспроможності, інноваційності та безпеки, що спрямовано на досягнення динамічної рівноваги між суспільством, економікою і навколишнім природним середовищем та забезпечує при цьому добробут сучасних і наступних поколінь регіону.

Функціонування РХПК є складним та багатограним явищем трансформації сучасної національної економіки, що зумовлює необхідність проведення всебічної і багаторівневої оцінки його розвитку.

Оцінка розвитку РХПК повинна ґрунтуватися на наступних методологічних базових принципах (рисунок):

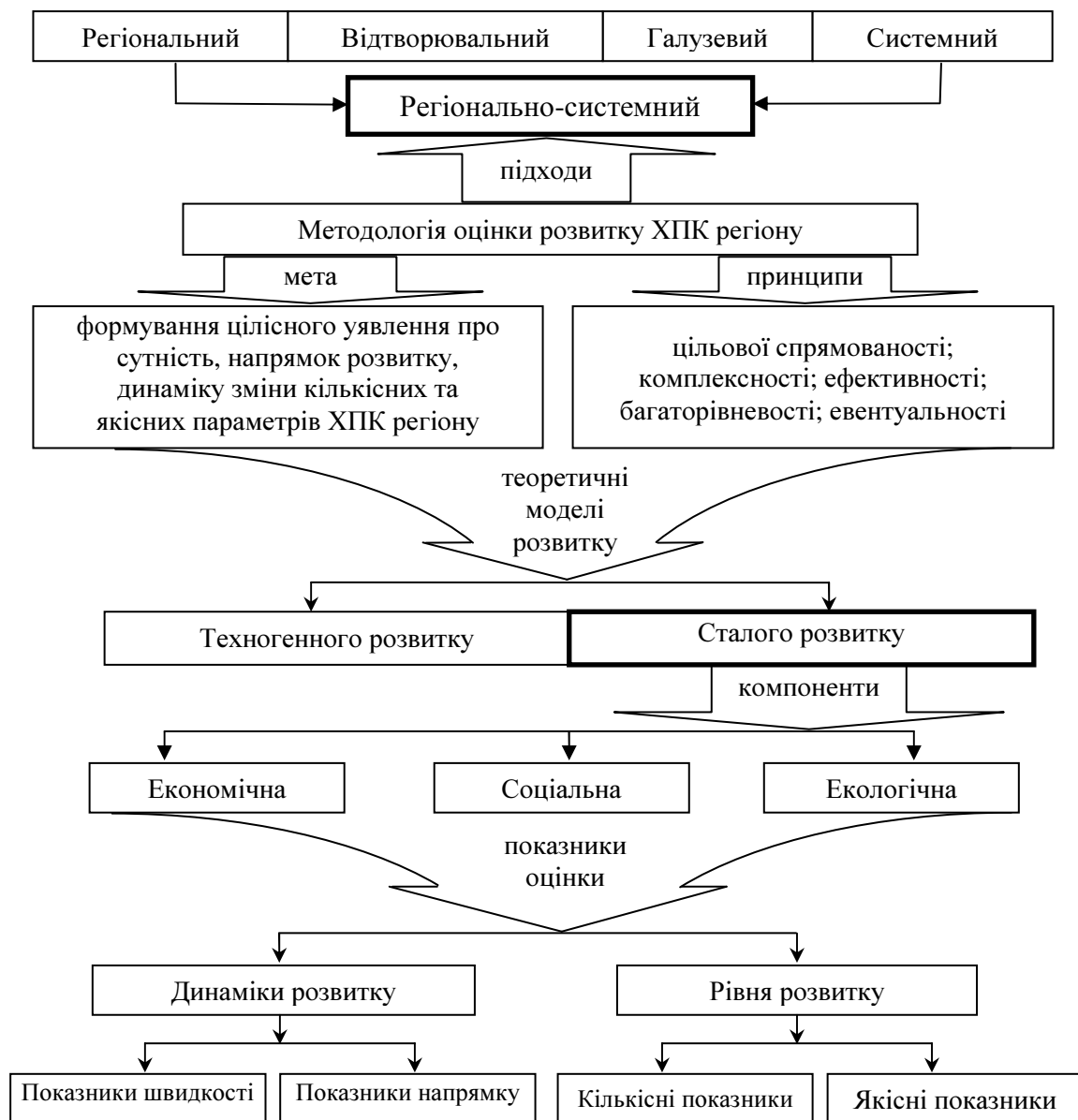

Рис. Методологія оцінки розвитку ХПК регіону

– цільової спрямованості – узгодження заходів і планів розвитку комплексу з місією його функціонування та основними завданнями, визначеними під час формування РХПК, а також з відповідними регіональними, галузевими, соціальними, загальнодержавними стратегіями, програмами та пріоритетами;

– комплексності – визначення сукупного впливу РХПК на соціально-економічний розвиток регіону через оцінку економічних, соціальних, екологічних показників функціонування;

– ефективності – перевірка результативності функціонування РХПК; вирішення проблем соціально-економічної диференціації розвитку регіонів;

– багаторівневості – забезпечення оптимального, збалансованого та якісного забезпечення населення продуктами харчування відповідно до раціональних норм споживання не лише окремого регіону, але й держави в цілому;

– евентуальності – врахування особливостей регіонального розвитку на кожному етапі функціонування.

Для кількісного виміру розвитку РХПК необхідно, з урахуванням попередньо визначених факторів сталості, обрати показники, збереження або динамічного зростання величини яких слід прагнути. Такі показники є базисною ланкою системи інформаційного забезпечення сталого розвитку ХПК регіонів та країни у цілому та являють собою індикатори сталості розвитку. Виявленню, обґрунтуванню та розробці таких індикаторів для сфери продовольчого забезпечення населення присвячені теоретико-методологічні розробки багатьох дослідників. При цьому спільним для всіх дослідників [1; 2; 9; 13; 19] є групування показників за належністю до економічної, екологічної, соціальної сфер згідно із загальноприйнятим трактуванням сталого розвитку. Переважна частина дослідників надає перевагу [2; 4; 5; 13] використанню одночасно із загальними і питомих показників, що віднесені на одиницю ресурсу (чисельності населення, площі території, вартості основних засобів тощо). На нашу думку, використання абсолютних показників без їх співставлення з нормативними величинами (середніми, оптимальними тощо) не дає можливості оцінити саме рівень розвитку, а тому не є доцільним.

Розвиток являє собою поняття відносне, і тому для найбільш адекватної оцінки він повинен виражатися відносними показниками, тобто вимірюватись у порівнянні з певними величинами. З огляду на це, необхідно зазначити, що на відміну від ХПК національного рівня, оцінка сталості розвитку якого досліджується відносно певного базисного періоду або нормативних значень, сталість розвитку РХПК доцільніше аналізувати відносно середньої по країні в динаміці, що дозволить виявити РХПК-лідери загальнонаціонального розвитку та проблемні РХПК, що його стримують.

Незважаючи на численні доробки щодо методики оцінки розвитку суб'єктів продовольчої сфери, єдиної стрункої концепції, котра б всебічно та найбільш об'єктивно кількісно описувала це явище, не існує. На наш погляд, розвиток РХПК варто оцінювати за двома складовими: рівнем розвитку та динамікою розвитку. Перша група показників кількісно та якісно характеризує масштаби розвитку та його відповідність потребам суспільства, друга – напрямок та інтенсивність розвитку.

Висновки і пропозиції. Відповідно до своєї регіональної структури, ХПК національного рівня є сукупністю підсистем регіонального рівня (РХПК) і розглядається як такий, що складається із взаємопов'язаних та ієрархічно впорядкованих просторових елементів, які функціонують для досягнення єдиної мети. РХПК характеризуються принциповою подібністю між собою та з ХПК національного рівня за основними факторами сталості і розвитку, однак можуть суттєво відрізнятися за масштабами прояву і впливу зазначених величин. Очевидно, що розвиток та стійкість ХПК національного рівня (як цілого) є тим вищими, чим стійкішими, розвиненішими та менш диференційованими за рівнем розвит-

ку є його територіальні ланки. Рівень розвитку всіх РХПК, взятих окремо, через наявність у системі властивостей емерджентності автоматично не гарантує досягнення ХПК національного рівня достатнього розвитку та його збереження у перспективі. Тому досягнення сталого розвитку в окремому РХПК не обов'язково забезпечить аналогічний результат у масштабі національного ХПК, хоча, звичайно, позитивно вплине на функціонування всієї системи. Таким чином, щоб досягти сталого розвитку ХПК у масштабах всієї країни, слід прагнути посилення міжрегіональних зв'язків, відсутності різко вираженої поляризації РХПК, поліпшувати соціально-економічні та екологічні показники їх функціонування, вдосконалювати інфраструктуру продовольчої сфери, а також суворого підпорядкування функціонування системи та її складових спільній меті розвитку.

Список використаних джерел

1. Антонюк П. О. Продовольчі ринки України: оцінка стану та перспективи розвитку (на прикладі ринків цукру та рослинної олії) / П. О. Антонюк, В. М. Лисюк, О. П. Антонюк // Економіка харчової промисловості. – 2010. – №1 (5). – С.14-20.
2. Борщевський П. П. Харчова промисловість України: сучасні тенденції та перспективи розвитку / П. Борщевський, М. Сичевський, В. Троян // Економіка України. – 2003. – № 8. – С. 45-49.
3. Борщук Є. М. Основи теорії стійкого розвитку еколого-економічних систем: монографія / Є. М. Борщук. Львів: Растр-7, 2007. – 435 с.
4. Бутко М. П. Агропромислова інтеграція як шлях активізації аграрного виробництва / М. П. Бутко, В. С. Родін // Агросвіт. – 2010. – № 3. – С. 10-13.
5. Бутко М. П. Розвиток харчової промисловості в регіональних господарських системах України / М. П. Бутко, А. Г. Ясько // Агросвіт. – 2010. – № 9. – С. 2-9.
6. Герасимчук З. В. Регіональна політика сталого розвитку: теорія, методологія, практика: монографія / З. В. Герасимчук. Луцьк: Надстир'я, 2008. – 528 с.
7. Данилишин Б. М. Устойчивое развитие в системе природно-ресурсных ограничений / Б. М. Данилишин, Л. Б. Шостак. – К.: СОПС Украины НАНУ, 1999. – 367 с.
8. Дейлі Г. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку / Г. Дейлі; пер. з англ. Ін-т сталого розвитку. – К.: Інтелсфера, 2002. – 234 с.
9. Дейнеко Л. В. Просторовий розвиток харчової промисловості України / Л. В. Дейнеко, П. М. Купчак // Економіка. Управління. Інновації: зб. наук. праць. – Житомир: Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, 2009. – Вип. 1(2). – С. 13-25.
10. Корнійчук Л. Я. Економічне зростання і сталий розвиток / Л. Я. Корнійчук // Економіка України. – 2008. – № 4. – С. 82-90.
11. Лисецький А. С. Продовольча безпека: теорія, метод, емпіричний аналіз: монографія / А. С. Лисецький. – К., 2005. – 374 с.
12. Національна економіка / за ред. П. В. Круша. – К.: Каравела, 2008. – 428 с.
13. Нікішина О. В. Методичні засади критеріальної оцінки та діагностики продовольчих ринків / О. В. Нікішина // Економіка харчової промисловості. – 2010. – № 2. – С. 35-41.
14. Основи стійкого розвитку / за заг. ред. Л. Г. Мельника. – Суми: Університетська книга, 2005. – 654 с.
15. Продовольчий комплекс України: стан і перспективи розвитку / [Л. В. Дейнеко, А. О. Коваленко, П. І. Коренюк, Е. І. Шелудько; за ред. Б. М. Данилишина. – К.: Наук. думка, 2007. – 276 с.
16. Сичевський М. П. Стан та пріоритетні напрями розвитку харчової промисловості в Україні / М. П. Сичевський // Економіка АПК. – 2004. – № 1. – С. 38-42.
17. Социально-экономический потенциал устойчивого развития / под ред. Л. Г. Мельника (Украина) и Л. Хенса (Бельгия). – Суми: Университетская книга, 2007. – 1120 с.
18. Токмакова І. В. Дослідження сутності стійкого розвитку залізничного транспорту / І. В. Токмакова // Вісник економіки транспорту і промисловості. – 2010. – № 29. – С. 227-229.
19. Шубравська О. В. Регіональний аспект сталого економічного розвитку агропродовольчої системи України / О. В. Шубравська // Економіка України. – 2009. – № 5. – С. 68-76.